

Princip synkretismu aneb Augiášův chlív české deklinace^[*]

Markéta Ziková & Pavel Caha

1. Úvod

V tomto příspěvku se zabýváme synkretismem pádových forem v singulárové deklinaci jmen. Naším cílem je ukázat, že: (1) shody pádových forem uvnitř deklinačních paradigmat i mezi nimi nejsou náhodné, (2) pro distribuci pádových forem je relevantní buď rod jejich levého kontextu (tj. jména) a/nebo jeho příslušnost k jedné ze čtyř deklinačních tříd.

Příspěvek je rozdělen do tří částí. První část (*chlív*) je věnována tradičnímu pojetí jmenné deklinace (14 deklinačních paradigmat, rozsáhlá homonymie koncovek), jak ji popisují české mluvnické (MČ II, PMČ). Druhá část (*vidle*) je „minimalistickým“ úvodem do teorie distribuované morfologie (*Distributed Morphology*), která nám ve třetí části (*vyklizení chlíva*) poslouží jako nástroj pro novou analýzu.

V této práci jsme rezignujeme na popis alternací v základech slov, k nimž se koncovky připojují. Tyto alternace jsou pro nás buď přímo spojeny s fonologickou reprezentací koncovek (-ě, -i), nebo jsou výsledkem různých morfonologických pravidel (zkracování v NOM a ACC vzoru *kuře*), a neovlivňují tedy závěry, k nimž dospíváme.

2. Paradigmata, rod a homonymní formy

Synchronní popisy jmenné deklinace vycházejí z toho, že distribuce pádových koncovek jmen je determinována jejich příslušností k jednomu ze 14 základních deklinačních paradigmat. Každé paradigma je pak definováno jako jedinečný soubor koncovek pro jména právě jednoho gramatického rodu.¹

[*] Not yet published elsewhere. Reproduced with permission. [Editor's note]

¹ Srov. např. MČ II (1986:281): „Deklinační typy substantiv jsou vázány na některou z formálních tříd jmenného rodu.“, PMČ (1995:233): „Gramatický rod substantiv je dán soubory skloňovacích koncovek.“

V tomto příspěvku se snažíme modelovat derivaci forem, které jsou produktivní. Nezabýváme se tedy různými formálními nepravidelnostmi typu DAT/LOC Sg *dceři*.

Singulárovou strukturu paradigmat ukazuje tabulka 1 na straně 2.²

Tvrzení o tom, že existuje jednoznačný vztah mezi příslušností jména k určitému paradigmatu a jeho gramatickým rodem, přitom nápadně připomíná *definici kruhem*: Nejprve definujeme 14 deklinačních paradigmat, pak řekneme, že každé z nich reprezentuje jen jména jednoho gramatického rodu, což pak zpětně považujeme za důkaz toho, že novočeská deklinace je (narozdíl od staročeské) uspořádána primárně podle rodového principu.

Jsou-li navíc paradigmata jedinečnými soubory koncovek, jsou i jednotlivé koncovky uvnitř paradigmat každá realizací jedinečné kombinace jmenných gramatických rysů; srov. MČ II (1986:277): „... pro popis vlastní paradigmatiky substantiv je základní složkou tvarotvorný formant. Protože vyjadřuje kategorie deklinační – gramatický rod, číslo a pád – nazývá se deklinační (skloňovací) formant.“ Z toho vyplývá, že jakákoli shoda mezi koncovkami uvnitř jednoho paradigmatu i mezi paradigmaty musí být nutně arbitrární – identické pádové formy jsou proto interpretovány jako homonymní.

Jak rozsáhlá je „homonymie“ v singulárové deklinaci, to přehledně ukazuje tabulka 2 na straně 2: na 78 paradigmatických buněk v singuláru (6 pádů x 13 paradigmat) připadá pouze 12 odlišných forem, včetně nulové: *-e, -a, -o, -í, -u, -y, -i, -ovi, -ě, -em, -ou*.³

² Do tabulky nezařazujeme vokativ. Činíme tak pro to, že se domníváme, že jeho chování je značně odlišné od ostatních pádů, a to nejen v češtině. Tak např. v jazycích, které vyžadují přítomnost členu v nominální frázi i u vlastních jmen (např. řečtina), vyznačuje se vokativ nepřítomností členu o *Γιάννης* ‘Jan’ vs. *Γιάνη!* (Jane!). V češtině si pak můžeme povšimnout slovosledného kontrastu. Zatímco ve všech pádech (kromě vokativu) je přivlastňovací zájmeno nalevo od substantiva (*má žena* vs. **žena má*), ve vokativu je možný obojí slovosled, s jistou emfaticností slovosledu opačného (*má ženo!* vs. *ženo má*). Můžeme rovněž pozorovat, že ukazovací zájmeno zde blokuje inverzi: *ty můj chlapečku* vs. *(*chlapečku) ty (*chlapečku) můj chlapečku*. Všechny tyto jevy souvisí s pohybem substantiva z N do D, jenž je blokován přítomností demonstrativa v hlavě D.

Z pohledu na tabulku je dále zřejmé, že singulárové paradigma typu *stavení* se podstatně odlišuje od všech ostatních – kromě Instr *-m* jsou všechny ostatní pády realizovány nulovou formou. V singuláru jsou tedy jména typu *stavení* de facto nesklonná (podobně se chovají i „oficiálně“ nesklonná neutra typu *filé, klišé, žervé, sárí, alibi*, která mají běžně v Instr *-m*: *s filém, žervém, sárím, alibim*); viz i MČ II (1986:319): „V sg má pozitivní koncovku pouze instrumentál *-í-m*.“ Z tohoto důvodu s ním dále nepracujeme.

³ Pro přehlednost uvádíme v tomto příspěvku pouze grafickou, a ne fonologickou formu koncovek. K tomu je třeba uvést dvě poznámky. První se týká grafému *ě* – ten pro nás reprezentuje tzv. lehký (stoupavý) diftong /ie/. Druhá se týká grafémů *i* a *y*, jež považujeme za dva různé fonologické objekty. Předpokládáme totiž, že jejich různé fonologické chování vůči levému kontextu (*i* palatalizuje, *y* nepalatalizuje, srov. rozdíl mezi Ge/Dat/Loc *staros/i/i* a Gen *staros/t/y*) musí být odvoditelné z jejich rozdílné fonologické struktury.

Tabulka (1) 14 paradigmát – singulárové formy

	maskulinní paradigmata						femininní paradigmata				neutrální paradigmata			
	pán	hrad	muž	soudce	stroj	předseda	žena	růže	píseň	kost	město	moře	kuře	stavení
NOM	Ø	Ø	Ø	e	Ø	a	a	e	Ø	Ø	o	e	e	Ø
GEN	a	u (a)	e	e	e	y	y	e	e	i	a	e	(et)e	Ø
DAT	u/ovi	u	i/ovi	i/ovi	i	ovi	ě	i	i	i	u	i	(et)i	Ø

Tabulka (2) „Homonymní“ formy – vnitro- a vněparadigmatická distribuce

	maskulina						feminina					neutra		
	pán	hrad	stroj	muž	soudce	předseda	žena	píseň	kost	růže	moře	kuře	město	
NOM	Ø	Ø	Ø	Ø	e	a	a	Ø	Ø	e	e	e	o	
ACC	a	Ø	Ø	e	e	u	u	Ø	Ø	i	e	e	o	
GEN	a	u (a)	e	e	e	y	y	e	i	e	e	e	a	
DAT	u ovi	u	i i ovi	i ovi	i ovi	ovi	ě	i	i	i	i	i	u	
LOC	u ovi	u ě	i i ovi	i ovi	i ovi	ovi	ě	i	i	i	i	i	u ě	
INSTR	em	em	em	em	em	ou	ou	í	í	í	em	em	em	

Již jen letmý pohled do tabulky ukazuje, že některé formální shody jsou natolik systematické, že je jen stěží můžeme interpretovat jako homonymii: uvnitř všech paradigmat se DAT a LOC realizují bez výjimky totožnou formou, forma realizující INSTR je v rámci paradigmatu vždy jedinečná, koncovka *-ovi* je vázána na životná maskulina bez ohledu na to, k jakému patří paradigmatu, nulovou formou se realizuje pouze NOM a/nebo ACC atd. To nás vede k tomu, abychom přijali jako nulou hypotézu předpoklad, že deklinační systém je uspořádán na základě tzv. *princip synkretismu* (Alexiadou, Müller 2004):

Identity of form implies identity of [morphosyntactic] function (within a certain domain, and unless there is evidence to the contrary).⁴

3. Teorie distribuované morfologie (DM)

V této části našeho příspěvku představíme nástroj, který nám umožní systematicky analyzovat pádový synkretismus. Tím nástrojem je jedna z generativních teorií vnitřní struktury slova, tzv. *distribuovaná morfologie*.⁵

Stejně jako jiné morfologické teorie (nejen generativní) vychází DM z toho, že vnitřní strukturu slova tvoří hierarchicky uspořádané kořeny a gramatické morfémy. Liší se od nich v tom, že gramatické morfémy nechápe jako jazykové znaky v klasickém slova smyslu. Morfémy nejsou definovány jako jednotky lexikonu reprezentované formou a významem, které se na základě svého významu (lexikálního, gramatického) a své formy slučují ve slova. To, co morfém ve struktuře slova označuje, a forma, jakou v ní má, jsou informace, které jsou do struktury slova *distribuovány* odděleně ze dvou odlišných modulů gramatiky – *syntaxe* a *morfologického komponentu*.

Uspořádání morfémů uvnitř slova je determinováno dvěma základními principy.

⁴ Ve shodě s Alexiadou, Müller (2004) předpokládáme, že singulár a plurál tvoří dvě odlišné domény, pokud jde o platnost tohoto principu. To znamená, že formální shody mezi singulárovou a plurálovou deklinací, mohou, ale nemusí být systematické – např. shoda mezi *-í* v Instr/Sg (*kostí*) a *-í* v Gen/Pl (*kostí*) sama o sobě neimplikuje, že sdílí nějaký společný gramatický rys. Pokus o popis české deklinace, který v jisté míře respektuje princip synkretismu, je podán ve Sgall (1967). V této práci je každá z koncovek (singuláru i plurálu) vkládána do syntaktické struktury pouze jedním pravidlem. Zároveň však daná pravidla připouštějí (mnohdy i několikanásobnou) disjunktivní specifikaci syntaktického kontextu, což je s principem synkretismu v rozporu. Disjunktivní specifikace je totiž ekvivalentní homonymii.

⁵ Základní principy DM viz Halle, Marantz (1993), Embick, Noyer (2004). Je nutné poznamenat, že zde představujeme jen ty části této teorie, které jsou relevantní pro téma našeho příspěvku.

(1) Princip pozdního vkládání forem (*late insertion*)

Tento princip předpokládá, zjednodušeně řečeno, že slovo se obaluje formou až po skončení derivace jeho gramatické struktury. Tu tvoří gramatické rysy, např. [Plurál], [Maskulinum], a jejich kombinace, např. [Plurál, Mluvčí], které jsou hierarchicky uspořádány syntaktickými pravidly. Morfologický komponent *vkládá* do struktury slova fonologické formy, které realizují určité části jeho gramatické struktury. Přidání určitého afixu do struktury slova, např. sufixu *-me* ke slovesnému kmeni, tedy neznamená přidání gramatických rysů, v případě sufixu *-me* kombinace rysů [Plurál, Mluvčí] – sufix jen formálně realizuje určitou část gramatické struktury slova.⁶

Gramatické rysy a jejich kombinace, z nichž je derivována struktura slova, se označují jako *abstraktní morfémy*, a fonologické formy distribuované morfologickým komponentem se označují jako *Vocabulary Items* - morfémy jsou jednotky syntaxe, formy, kterými se realizují, jsou jednotky morfologického komponentu.⁷

(2) Princip podspecifikace forem (*underspecification*)

Jednotky morfologického komponentu v něm mají *specifikováno*, kam mohou být ve struktuře slova vloženy: jaký abstraktní morfém mohou realizovat a v jakém kontextu. Obecné schéma jednotky morfologického komponentu vypadá takto:

/fonologická forma/ ↔ [morfém]/ kontext

Například sufix *-me* pro 1. osobu plurálu (*neseme, tiskneme, spíme, zpíváme, kupujeme*), který není závislý na konjugačním typu slovesa (tj. na podobě tematického vokálu), bude mít v morfologickém komponentu následující reprezentaci:

/me/ ↔ [Plurál, Mluvčí]

Tuto jednotku můžeme chápat jako pokyn morfologickému komponentu: Uvidíš-li ve struktuře kombinaci rysů [Plurál, Mluvčí], realizuj je jako /me/, a to ve všech kontextech.

Formy uložené v morfologickém komponentu mají různou míru specifikace. To můžeme ukázat na příkladu sufixů 1.os.sg. a 1.os.pl. Protože 1.os.pl. se u všech sloves realizuje jen jedním sufixem *-me*, ten nemusí být specifikován pro žádný kontext. 1.os.sg. se realizuje dvěma formami: *-m* se objevuje vždy po dlouhém vokálu (*prosí-m, spí-m, dělá-m*), *-u* v ostatních kontextech (*nes-u, sedn-u, bij-u, kupuj-u*). V morfologickém kompo-

⁶ DM je tedy *realizační* morfologickou teorií, narozdíl od generativních morfologických teorií, které vycházejí z tzv. *lexikalistické hypotézy*. Jejich přehled viz Spencer (1991).

⁷ Pojetí morfému v DM jako souboru gramatických rysů je v podstatě analogické strukturalistické definici fonému jako svazku fonologicky relevantních rysů.

nentu budou reprezentovány jako dvě odlišné formy, které realizují týž morfém, z nichž jedna (-m) má specifikovaný kontext a druhá (-u) je kontextově nespecifická (jde tedy o alomorfy jednoho morfému, které jsou v komplementární distribuci vzhledem k levému kontextu):

/m/ ↔ [Mluvčí]/ VV_
/u/ ↔ [Mluvčí]

Protože sufix -m je narozdíl od sufixu -u specifikován pro určitý kontext, bude mít v tomto kontextu vždy přednost před kontextově nespecifickým sufixem -u.

Různá míra specifikace neplatí jen pro kontext, v jakém se daná forma může ve struktuře slova objevit, ale i pro to, jaké gramatické rysy v ní může realizovat. Tak např. jednotky pro realizaci slovesné shody v 1.os.sg. nejsou specifikovány pro číslo, a mohou tedy v principu realizovat i abstraktní morfém 1.os.pl. V takovém případě říkáme, že určitá forma je *podspecifikována* vzhledem k množině abstraktních morfémů, které může realizovat.

Pro realizaci gramatických rysů a jejich kombinací platí tzv. *princip podmnožiny* (*Subset Principle*, Halle 1997). Ten říká, že množina gramatických rysů, pro něž je morfologická forma specifikována, musí být shodná s množinou rysů v abstraktním morfému, který má realizovat, nebo musí být její podmnožinou. Přednost má vždy ta forma, která je specifikována pro nejvíce rysů morfému.⁸

Jak princip podmnožiny funguje, můžeme ilustrovat na jednoduchém příkladu. Je-li ve struktuře abstraktní morfém, který je kombinací dvou rysů [x, y], pak může být realizován formou, která je specifikována přesně pro tuto kombinaci rysů: /forma/ ↔ [x, y], nebo formou, která je specifikována alespoň pro jeden z těchto rysů: /forma/ ↔ [x] nebo /forma/ ↔ [y]. Nemůže ale být realizován například jednotkou /forma/ ↔ [x, z], protože rys [z] není jeho podmnožinou.⁹ V konkurenci tří výše zmíněných jednotek pro realizaci morfému [x, y] pak vždy zvítězí ta, která je specifikována pro oba jeho rysy, tj. /forma/ ↔ [x, y].

⁸ Srov. Halle (1997): „The phonological exponent of a Vocabulary item is inserted into a morpheme... if the item matches all or a subset of the grammatical features specified in the terminal morpheme. Insertion does not take place if the Vocabulary item contains features not present in the morpheme. Where several Vocabulary items meet the conditions for insertion, the item matching the greatest number of features specified in the terminal morpheme must be chosen.“

⁹ Maximálně podspecifikované jednotky nemají definovány žádné rysy, které mohou realizovat. Tyto jednotky fungují jako *defaultní* formy, které se ve struktuře objeví tehdy, když žádná rysově specifitější jednotka není po ruce. V singulárové deklinaci jsou takovými *defaultními* jednotkami formy -i pro I. a II. třídu a -u pro II. a IV. třídu, viz dále oddíl 4.

Na závěr se musíme zmínit o případech, kdy se zdá, že při realizaci morfému vítězí forma, která je specifikována pro menší počet jeho rysů. Jde vlastně o případy morfologické *neutralizace*. V DM je neutralizace vyvolána aplikací tzv. *ochuzovacího pravidla* (*Impoverishment Rule*). Toto pravidlo ještě před vložení formy vymaže v určitém kontextu určitý rys z daného morfému.

Předpoklad, že formy jsou různě specifické co do rysů, které mohou realizovat, a co do kontextu, ve kterém je mohou realizovat, spolu s principem podmnožiny nám umožňuje interpretovat různé typy synkretismu (kdy jedna forma realizuje více různých morfémů) a alomorfie (kdy je jeden morfém realizován různými formami).

4. Jmenná deklinace: analýza v DM

4.1 Dekompozice pádů

Je-li singulárová deklinace doménou, v níž platí princip synkretismu, nemůžeme pády samy o sobě považovat za primitivní gramatické struktury; to, že jsou formy pro DAT a LOC bez výjimky identické, implikuje, že realizují nějaký společný gramatický rys, a tudíž že tyto dva pády samy sdílejí určitý rys.

Zásadní otázkou se proto pro každý pokus o systematický popis deklinace stává volba určitých konkrétních rysů, které jsou zvoleny jakožto primitivní jednotky. Některé dřívější pokusy o rozklad pádů do rysů (např. Jakobson 1971) automaticky předpokládaly, že dané rysy musí být motivovány sémanticky. Důvodem tohoto předpokladu byl obecný přístup k jazyku jakožto znakovému systému, kde každému označujícímu odpovídá označované, jež má sémantickou povahu.

V této práci však tento předpoklad nepřijímáme v této nejprísnejší podobě. Domníváme se totiž, že gramatika může rovněž nakládat s rysy, které jsou čistě formální. Tím rozumíme to, že určité rysy mohou být použitelné pouze v rámci syntaktické, fonologické či morfologické derivace a nemusejí být použitelné v rámci jiných oblastí naší kognitivní kapacity. Je jistě žádoucí, aby určité rysy takto motivovány byly, např. fonologické rysy mohou být motivovány povahou artikulace a zároveň tvořit přirozenou fonologickou třídu, která je citlivá k určitému procesu, jenž je ve své povaze fonologický a nikoliv artikulační. Domníváme se však, že gramatika jakožto kombinatorický systém s určitou svébytnou strukturou operuje rovněž s rysy, které jsou této kognitivní oblasti interní a nejsou dále využívány pro artikulaci nebo pro kompozicionální výpočet významu. Jako příklad zde mohou sloužit např. pojmy jmenného rodu či deklinační/konjugační třídy, které jsou relevantní pro syntaktická pravidla a morfologický komponent, ale jejich dopad na interpretaci či artikulaci je z větší části naprosto nulový – jsou to tedy čistě *gramatické rysy*.

Pádové rysy rovněž považujeme za gramatické, a to za takové gramatické rysy, které jsou motivovány syntaktickou konfigurací, ve které je daný pád udělen. V této práci budeme používat při dekompozici pádů následující rysy:

- [+str(ukturní)]** = pád není spojený s nějakou specifickou thematickou rolí, ale je závislý na lokálních vztazích se slovesem; může se měnit při pasivizaci, nominalizaci nebo negaci (NOM, ACC, GEN)
- [+gov(erned)]** = pád komplementu řízeného lexikální kategorií (ACC, GEN, DAT, INSTR; LOC je komplement předložky a NOM komplementem není)
- [+ag(ens)]** = pád může vyjádřit agens, prototypicky vázat anafory (NOM, ACC, INSTR).

Dekompozice jednotlivých pádů:

NOM	[+str, -gov, +ag]
ACC	[+str, +gov, +ag]
GEN	[+str, +gov, -ag]
DAT	[-str, +gov, -ag]
LOC	[-str, -gov, -ag]
INSTR	[-str, +gov, +ag]

4.2 Deklinační třídy

Dalším důležitým krokem je vyčlenění deklinační třídy. Před tím, než přistoupíme k samotnému vyčlenění českých deklinačních tříd, provedeme menší myšlenkový experiment. Cílem tohoto experimentu je ukázat, jak poměrně jednoduchý soubor pravidel může dát vzniknout systému, který na první pohled vypadá značně komplexně.

Předpokládejme tedy morfologický systém se čtyřmi pády (NOM, ACC, GEN, DAT), které jsou dvojicemi rysů [$\pm$ ag, $\pm$ gov], čtyřmi rody (MA, M, F, N), dvěma deklinačními třídami (α , β) a šesti koncovkami (A, B, C, D, E, F), které jsou v morfologickém komponentu specifikovány pro kontext deklinační třídy a/nebo rodu daného jména.

Pády a jejich dekompozice – hypotetický systém:

NOM	[+ag, -gov]
ACC	[+ag, +gov]
GEN	[-ag, +gov]
DAT	[-ag, -gov]

Jednotky morfologického komponentu a jejich specifikace – hypotetický systém:

/A/	$\leftrightarrow$ [+gov, +ag]/ [Fem] _
/B/	$\leftrightarrow$ [+ag, -gov]/ [M, β] _
/C/	$\leftrightarrow$ [+gov]/ [α] _
/D/	$\leftrightarrow$ [-gov]/ [Anim] _
/E/	$\leftrightarrow$ []/ [β] _
/F/	$\leftrightarrow$ []

Jak ukazuje následující tabulka, těchto 6 morfologických jednotek derivuje v daném jazyce 8 paradigm, z nichž pouze ta pro jména rodu M a N třídy α jsou totožná. Vidíme také, že poměrně jednoduchý systém, který je ve formální shodě s principem synkretismu, může generovat paradigma, jehož pravidelnost je nezřetelná: tak např. abstraktní morfém NOM ([+str, -gov]) zde může být realizován čtyřmi alomorfy (z celkové šesti koncovek).

Tabulka (3) 8 paradigm – hypotetický systém

	MA α	MA β	M α	M β	F α	F β	N α	N β
NOM	D	B	F	B	F	E	F	E
ACC	C	E	C	E	A	A	C	E
GEN	C	E	C	E	C	E	C	E
DAT	D	D	F	E	F	E	F	E

Výsledkem myšlenkového experimentu je, že pokud existuje sada morfologických jednotek, které realizují jednotlivé pády v závislosti na třídě a/nebo rodu jejich levého kontextu, vznikne takový počet různých paradigm (7), jenž přibližně odpovídá součinu počtu rodů (4) a počtu tříd (2). Dále si povšimněme, že ačkoliv tento systém vytvoří sadu paradigm, která mohou být deskriptivně organizována podle rodu jména, podíváme-li se na kontext výše definovaných jednotek, tak zjistíme, že k tomuto tvrzení máme přesně tři důvody (tolik z nich je citlivých na rod). Stejný počet důvodů však máme i k tvrzení, že je deklinace organizována podle deklinační třídy.

Na tomto místě rovněž zdůrazňujeme, že jednotlivá paradigmata v tabulce nepovažujeme za nějakou o sobě existující základní jednotku gramatiky, ale za výsledek vzájemné interakce jednotek morfologického komponentu a jeho pravidel.

Na základě provedeného myšlenkového experimentu můžeme předem predikovat počet deklinačních tříd, které můžeme při dekompozici očekávat. Čeština má čtyři rody a tradice vyděluje 14 paradigm. Prostým dělením dojdeme k číslu 3,5. Očekáváme tedy existenci čtyř tříd.

Obraťme nyní svou pozornost zpět k tabulce 2. Podobně jako v myšlenkovém experimentu i zde předpokládáme, že distribuce koncovek v každém z řádků je podmíněna dvěma faktory: rodem substantiva a/nebo deklinační třídou. Fakt, že připouštíme podmíněnost distribuce určitých koncovek rodem substantiva není v rozporu s našim předcho-

zím tvrzením, že deklinace sama rodově řízena není. To, že např. výskyt koncovky *-ovi* je omezen na životná jména, ještě neznamená, že neexistují deklinační třídy, které jsou na rodu nezávislé.

Zaměříme pozornost nejprve na INSTR, tedy na pád, který je vyjádřen nejmenším počtem koncovek napříč všemi paradigmaty. Můžeme pozorovat, že výskyt koncovky *-em* ani koncovky *-ou* není omezen konkrétním rodem. Obě dvě koncovky jsou ekvivalentně specifikovány pro INSTR, jelikož jejich distribuce je (v substantivní deklinaci) omezena pouze na tento pád. Tyto koncovky tedy vstupují v INSTR do vzájemné konkurence, která ústí ve vložení *-ou* v instrumentálu paradigmat *žena* a *předseda*. Tato paradigmata jsou si natolik podobná, že považujeme za rozumný předpoklad, že tvoří jednu deklinační třídu. Rozdílné chování v DAT a LOC bude pak vysvětleno specifikací koncovky *-ovi* pro kontext životných maskulin, což je zřejmé z prostého pohledu na tabulku.

Dále můžeme pozorovat, že koncovka *-í* se vyskytuje výhradně u vlastní podмноžiny feminin. Tato feminina mají dále společné formy pro DAT a LOC. V doméně strukturních pádů se však vyskytují určité odlišnosti, jenž nás vedou k tomu, abychom skupinu těchto feminin rozdělili do dvou tříd. Jedna třída má v NOM koncovku *-e* (*růže*) a druhá $\emptyset$.¹⁰ Do jedné třídy spolu s paradigmatem *růže* dále řadíme i *moře*, *kuře* a *soudce*, k paradigmátům *píseň* a *kost* i *muž* a *stroj*. Pracujeme tedy se čtyřmi následujícími třídami.

Tabulka (4) Deklinační třídy

Třída	I	II	III	IV
Vzory	růže moře soudce kuře	muž stroj píseň kost	žena předseda	pán hrad město

4.3 Analýza

4.3.1 Třída I

Tabulka (5) Paradigmata I. třídy

	růže	moře	soudce	kuře
NOM	-e	-e	-e	-e
ACC	-i	-e	-e	-e

¹⁰ Fakt, že existuje synkretismus koncovek napříč jednotlivými třídami, není zásadním problémem. Pro jednoduchost budeme v následujícím textu jednotky uvádět s disjunktivní specifikací pro jednotlivé třídy.

GEN	-e	-e	-e	-e
DAT	-i	-i	-i	-i
LOC	-i	-i	-i	-i
INSTR	-í	-em	-em	-em

Pozorování:

-e je limitováno na pády s rysem [+str] a je omezeno na I. a II. třídu (viz morfologická jednotka F3)¹¹

-i má nejširší distribuci a je omezeno na I. a II. třídu (F4)

-í je v INSTR pouze u feminin a je omezeno na I. a II. třídu (F1)

-em je kontextově nespecifická forma pro INSTR (F2)

Morfologické jednotky F1 – F4:

F1: *-i* ↔ [-str, +gov, +ag]/ [Fem], {I ∨ II} _

F2: *-em* ↔ [-str, +gov, +ag]

F3: *-e* ↔ [+str]/ {I ∨ II} _

F4: *-i* ↔ [ ]/{I ∨ II} _

Tabulka (6) Paradigmata I. třídy po vložení F1 – F4

	růže	moře	soudce	kuře
NOM	-e	-e	-e	-e
ACC	-e!	-e	-e	-e
GEN	-e	-e	-e	-e
DAT	-i	-i	-i	-i
LOC	-i	-i	-i	-i
INSTR	-í	-em	-em	-em

Jedinou problematickou se stala forma ACC u paradigmatu *růže*. Tento problém odstraníme pomocí *ochuzovacího pravidla* OP1 (viz oddíl 3 a definice tzv. *Impoverishment Rule*).

OP1: [+str] → $\emptyset$ / [+str, +ag, I, Fem]

Pravidlo OP1 odstraní v ACC feminin I třídy rys [+str], jenž je nutnou podmínkou pro vložení formy *-e*. Jelikož je rys vymazán, nemůže být jednotka F3 vložena, a morfém je proto realizován jednotkou F4.

¹¹ Morfologické jednotky budeme dále označovat glosami F1 – Fn.

4.3.2 Třída II

Tabulka (7) Paradigmata II. třídy

	muž	stroj	píseň	kost
NOM	-Ø	-Ø	-Ø	-Ø
ACC	-e	-Ø	-Ø	-Ø
GEN	-e	-e	-e	-í
DAT	-í	-í	-í	-í
LOC	-í	-í	-í	-í
INSTR	-em	-em	-í	-í

Zde můžeme zopakovat pozorování z předchozí části:

-e je limitováno na pády s rysem [+str] a je omezeno na I. a II. třídu (viz morfologická jednotka F3)

-i má nejširší distribuci a je omezeno na I. a II. třídu (F4)

-í je v INSTR pouze u feminin a omezeno na I. a II. třídu (F1)

-em je kontextově nespecifická forma pro INSTR (F2)

A dodáváme:

Ø má distribuci omezenou na NOM, ACC ve II. a III. třídě (F5)

Morfologické jednotky F1 – F5:

F1: *-i* ↔ [-str, +gov, +ag]/ [Fem], {I ∨ II} _

F2: *-em* ↔ [-str, +gov, +ag]

F5: Ø ↔ [+str, +ag]

F3: *-e* ↔ [+str]/ {I ∨ II} _

F4: *-i* ↔ [ ] / {I ∨ II} _

Všimněme si, že jednotka F5 je specifitější než F3. Distribuce *-e* v této deklinační třídě je tedy omezena na ty strukturní pády, které nejsou realizovány F5. Takovým pádem je pouze GEN.

Tabulka (8) Paradigmata II. třídy po vložení F1 – F5

	muž	stroj	píseň	kost
NOM	-Ø	-Ø	-Ø	-Ø
ACC	-Ø!	-Ø	-Ø	-Ø
GEN	-e	-e	-e	-e!
DAT	-í	-í	-í	-í
LOC	-í	-í	-í	-í
INSTR	-em	-em	-í	-í

Problematickými formami jsou ACC v paradigmatu *muž* a GEN v paradigmatu *kost*. Problém ACC u životných maskulin není exkluzivní záležitostí naší analýzy - jedná se o jev tzv. genitivu-akuzativu, který je všeslovanským jevem a v našem systému jej zachycujeme pomocí pravidla OP2.

Problém formy pro GEN u jmen typu *kost* je o něco složitější. Neutralizace opozice mezi strukturním genitivem a nestrukturními pády zde není vázána na kontext rodu, ale pouze na dané paradigma. Je však dobře známo, že většinu jmen tohoto typu (až na výjimky jako *kost, lest, čest,...*) tvoří deriváty se sufixem *-ost*, jde tedy o morfologicky dobře vymezenou třídu jmen.

Zavedeme tedy ochuzovací pravidla (OP2, OP3):

OP2: [+ag] → Ø/ [Masc, Anim, +str, +gov]; {II ∨ IV} _

(GEN-ACC u životných maskulin II. a IV. třídy)

OP3: [+str, -ag] → Ø / /+ost/ & {kost, ...} _

(neutralizace opozice mezi strukturními a nestrukturními pády v genitivu u *kost*)

4.3.3 Třída III

Tabulka (9) Paradigmata III. třídy

	žena	předseda
NOM	-a	-a
ACC	-u	-u
GEN	-y	-y
DAT	-ě	-ovi
LOC	-ě	-ovi
INSTR	-ou	-ou

Pozorování:

-a je omezeno na NOM (III. třída) a GEN (IV. třída) (F10)¹²

-ou realizuje INSTR III. třídy (F6)¹³

¹² Výskyt *-a* v ACC v paradigmatu *pán* je dán genitivem-akuzativem. Ve zde používané dekompozici pádů není možné formulovat to, že koncovka je omezena na GEN a NOM. Tento fakt následně vede k určitým komplikacím v celé analýze deklinačního systému, k nimž se ještě vrátíme. V Ziková a Caha (v přípravě) proto navrhuje alternativní systém dekompozice.

¹³ V adjektivním paradigmatu se *-ou* vyskytuje rovněž, a to v ACC a INSTR feminina. Jelikož nulová hypotéza je, že tyto koncovky jsou identické, bude specifikace této koncovky odpovídat množině [+gov, +ag]. Pro jednoduchost zde tento fakt nereflktujeme.

-y realizuje GEN III. třídy (F7)
 -ovi realizuje DAT a LOC u životných maskulin (F8)
 -ě realizuje DAT a LOC u III. třídy (a variantně také pouze LOC u IV. třídy) (F9)
 -u realizuje ACC u III. třídy, a DAT/LOC IV. třídy; má širokou distribuci (F11)

Morfologické jednotky F6 – F11:

F6: $-ou \leftrightarrow [-str, +gov, +ag]/ III \_$
 F7: $-y \leftrightarrow [+str, +gov, -ag]/ III \_$
 F8: $-ovi \leftrightarrow [-str, -ag]/ [Anim, Masc] (III) \_$
 F9: $-ě \leftrightarrow [-str, -ag]/ III (IV) \_$
 F10: $-a \leftrightarrow [+str]/ III, IV \_$
 F11: $-u \leftrightarrow []/ III, IV \_$

Všechny jednotky až na F8 jsou specifikovány pro kontext třídy. Koncovka *-ovi* (F8) má jako „fakultativní“ kontext specifikovánu v závorce III. třídu. Pokud použijeme verzi jednotky, kde III. třída není specifikována, je koncovku *-ovi* možno vložit i mimo tuto třídu, což dává formy jako *mužovi*, *soudcovi*. Závorka je zde symbolem pro dvě konkurující si gramatiky.

Tabulka (10) Paradigmata III. třídy po vložení F6 – F11

	žena	předseda
NOM	-a	-a
ACC	-a!	-a!
GEN	-y	-y
DAT	-ě	-ovi
LOC	-ě	-ovi
INSTR	-ou	-ou

Špatnou formu dostaneme v ACC, protože *-a* (F10) je specifikováno pro více rysů než náležitě *-u* (F11). Potřebujeme tedy ochuzovací pravidlo, které v ACC neutralizuje opozici mezi ním a nestrukturními pády. Stejně pravidlo jsme již potřebovali v paradigmatu *růže*, kam tedy pouze přidáme specifikaci pro III. třídu.¹⁴

¹⁴ Tento krok je značně nemotivovaný a zbytečný. Fakt, že musíme znovu používat stejné ochuzovací pravidlo k řešení stejného problému (jmenovitě výskytu podspecifikované koncovky v akuzativu) odhaluje, že se v naší analýze vyskytuje jistý systematický nedostatek. Konkrétněji řečeno se zde opět vynořuje problém nastiněný v poznámce 12, kde jsme zmiňovali, že v naší pádové dekompozici není možné specifikovat určitou koncovku pro pouze NOM a GEN. Pokud by *-a* bylo specifikováno jako forma pouze pro GEN a NOM, nebyla by v ACC v konkurenci s *-u*, které by zde tedy bylo možno bez potíží vložit. Stejně bychom pak postupovali v případě I. třídy: *-e* by bylo specifikováno pro NOM a GEN, přičemž výskyt *-e* v ACC by bylo možno odvodit

OP1: $[+str] \rightarrow \emptyset / [+str, +ag, I, Fem] \& III \_$

4.3.4 Třída IV

V naší analýze řadíme do IV. třídy následující paradigmata. V nich se vyskytují časté dublety, které uvádíme v závorkách. Za „systematické“ považujeme koncovky, jež uvádíme bez závorek.

Tabulka (11) Paradigmata IV. třídy

	pán	hrad	město
NOM	-Ø	-Ø	-o
ACC	-a	-Ø	-o
GEN	-a	-a (-u)	-a
DAT	-ovi	-u	-u
LOC	-ovi	-u (-ě)	-u (-ě)
INSTR	-em	-em	-em

Pozorování:

-o je jediná nová forma - pro NOM a ACC neuter IV. třídy (viz nová jednotka F12)
 - žádnou novou jednotku nebo změnu specifikace rysů stávajících jednotek již zavedených forem nepotřebujeme

Morfologické jednotky pro IV. třídu:

F2: $-em \leftrightarrow [-str, +gov, +ag]$
 F12: $-o \leftrightarrow [+str, +ag]/ [Neu]; III \_$
 F5: $\emptyset \leftrightarrow [+str, +ag]$
 F8: $-ovi \leftrightarrow [-str, -ag]/ [Anim, Masc] \_$
 F9: $-ě \leftrightarrow [-str, -ag]/ III (IV) \_$
 F10: $-a \leftrightarrow [+str]/ III, IV \_$
 F11: $-u \leftrightarrow []/ III, IV \_$

OP2: $[+ag] \rightarrow \emptyset / [Anim, Masc, +str, +gov]; \{II \vee IV\} \_$

z pravidla pro GEN-ACC. To by bylo podle očekávání aplikováno u vzoru *soudce*, ale rovněž i u neuter I. třídy. V takovém systému je možné zbavit se OP1 bez ztráty empirické adekvátnosti (viz Ziková a Caha, v přípravě).

V tomto kontextu si rovněž povšimněme, že pravidlo pro GEN-ACC aplikováno u vzoru *soudce* způsobuje homonymii ACC s NOM, což diskredituje takové přístupy, které existenci tohoto pravidla (v synchronní gramatice) odvozují z nutnosti mezi těmito pády rozlišovat. Na druhou stranu to potvrzuje pohled na morfologii jako na svébytný systém řízený pravidly inherentními této rovině reprezentace.

(GEN-ACC u životných maskulin II. a IV. třídy)

Tabulka (12) Paradigmata IV. třídy po vložení F2, F5, F8 – F12 a aplikaci OP2

	pán	hrad	město
NOM	-Ø	-Ø	-o
ACC	-a	-Ø	-o
GEN	-a	-a	-a
DAT	-ovi	-u (-ě!)	-u (-ě!)
LOC	-ovi	-u (-ě)	-u (-ě)
INSTR	-em	-em	-em

Vidíme dva špatné výsledky. V GEN u *hrad* je jediná vložená koncovka *-a*, což sice odpovídá substantivům typu *les*, avšak pro většinu substantiv tohoto paradigmatu je to špatná forma. To lze vyřešit ochuzovacím pravidlem, které v genitivu odstraní rys [+str, -ag] u maskulin IV. třídy. Toto pravidlo je totožné s OP3 pro *kost*, u něhož tedy pouze rozšíříme doménu aplikace:

OP3: [+str, -ag] ↔ Ø / -ost ∨ {kost, ...} ∨ {∀x: x = +masc, -anim & III} - {les, ...}
(neutralizace opozice mezi strukturními a nestrukturními pády v GEN u *kost* a *hrad*)

Vzhledem k nechtěnému výskytu *-ě* v DAT pak musíme postulovat poslední ochuzovací pravidlo, které vymaže rys [-ag] v nestrukturních pádech s rysem [+gov]. Tím je dosaženo toho, že jednotka F9 nemůže podle principu podmnožiny realizovat DAT.

OP4: [-ag] → Ø / [-str, +gov]; III _

V apendixu této práce jsou shrnuta všechny morfologické jednotky i ochuzovací pravidla, které jsme při popisu singuláru české deklinace zavedli. Tyto jednotky se prohřešují proti principu synkretismu v tom, že mnohdy obsahují disjunktivní specifikaci třídy, která tvoří kontext pro jejich vložení do struktury. Disjunktivní specifikace je však formálně ekvivalentní homonymii: disjunkce v podstatě odpovídá dvěma různým pravidlům, přičemž koncovka může být vložena podle jednoho nebo druhého.

Tento nedostatek je možné odstranit za použití dekompozice jednotlivých tříd do deklinačních rysů (viz rovněž Alexiadou, Müller 2004). Můžeme si totiž povšimnout, že disjunktivní specifikace jednotek se týká pouze I. a II. třídy, nebo III. a IV. třídy. Pokud tedy třída I a II sdílí deklinační rys [+α] a III. a IV. třída rys [-α], je možné se disjunktivní specifikace zcela vyvarovat. Rovněž OP2, jehož disjunktivní specifikace vyčleňuje II. nebo IV. třídu, může být specifikováno nedisjunktivně, pokud třída II a IV budou sdílet rys [+β].

5. Závěr

V tomto příspěvku jsme podali popis české singulárové deklinace v teoretickém rámci distribuované morfologie. Vycházeli jsme přitom z předpokladu, že početná, bohatá a rozrůzněná paradigmata české deklinace, jež jsou popsána v gramatikách, jsou výsledkem interakce pravidel, která realizují syntaktickou strukturu. Morfologické jednotky a ochuzovací pravidla, které jsme zde navrhli, jsou ve shodě s principem synkretismu – každá ze třinácti forem je v naší práci spojena s jedinečnou kombinací morfologických rysů. Tento výsledek odstraňuje redundanci v popisu a zároveň umožňuje vysvětlit skutečnost, že výskyt daných koncovek je systematicky omezen na určitou třídu pádů.

V tomto příspěvku jsme rovněž navrhli rozčlenění české deklinace do čtyř tříd, jejichž synchronní relevance nebyla dosud v popisu české deklinace rozpoznána. Pokud jsou tyto deklinační třídy dále rozděleny do jednotlivých deklinačních rysů, je možno podat popis české deklinace, který je s principem synkretismu v naprostém souladu.

6. Appendix

Souhrn 12 morfologických jednotek a 4 ochuzovacích pravidel pro sg. deklinaci

F1: *-í* ↔ [-str, +gov, +ag] / [Fem]; {I ∨ II} _

F6: *-ou* ↔ [-str, +gov, +ag] / III _

F7: *-y* ↔ [+str, +gov, -ag] / III _

F2: *-em* ↔ [-str, +gov, +ag]

F8: *-ovi* ↔ [-str, -ag] / [Anim, Masc] (III) _

F12: *-o* ↔ [+str, +ag] / [Neu]; III _

F9: *-ě* ↔ [-str, -ag] / III (∨ IV) _

F5: Ø ↔ [+str, +ag]

F3: *-e* ↔ [+str] / {I ∨ II} _

F10: *-a* ↔ [+str] / {III ∨ IV} _

F11: *-u* ↔ [ ] / {III ∨ IV} _

F4: *-i* ↔ [ ] / {I ∨ II} _

OP1: [+str] → Ø / [+str, +ag, I, Fem] & III _

OP2: [+ag] → Ø / [Anim, Masc, +str, +gov]; {II ∨ IV} _

OP3: [+str, -ag] → Ø / [+ost] ∨ {kost, ...} ∨ {∀x: x = -Anim, Masc & III} - {les, ...} _

OP4: [-ag] → Ø / [-str, +gov] III _

POUŽITÁ LITERATURA:

- Alexiadou, A. & G. Müller (2004): *Class Features as Probes*. Ms. Frankfurt, Lipsko.
- Bobaljik, J. (2002): Syncretism without paradigms: Remarks on Williams 1981, 1994. In: Booij, G. a van Marle, J. (eds.): *Yearbook of Morphology 2001*, Dordrecht: Kluwer, s.53-85.
- Embick, D. & R. Noyer (2004): Distributed Morphology and the Syntax/Morphology Interface. In: Ramchand, G. (ed.): *The Oxford Handbook of Linguistic Interfaces*, Oxford University Press.
- Halle, M. & A. Marantz (1993): Distributed Morphology and the Pieces of Inflection. In: Hale, K. & Keyser, S. J. (eds.): *The View from Building 20*, Cambridge, Mass.: MIT Press, s. 111-176.
- Halle, M. (1997): 'Distributed morphology: Impoverishment and fission.' In: *MITWPL 30: Papers at the Interface*. MITWPL, Cambridge, s. 425-449.
- Jakobson, R. (1971): Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre: Gesamtbedeutungen der russischen Kasus. In: *Selected Writings II: Word and Language*. The Hague: Mouton, s. 23-71.
- Karlík, P. & M. Nekula ad. (eds.) (1995): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN. [PMČ]
- Petr, J. ad. (1986): *Mluvnice češtiny II*. Praha: Academia. [MČII]
- Sgall, P. (1967): *Generativní popis jazyka a česká deklinace*. Praha: Academia.
- Spencer, A. (1991): *Morphological Theory. An Introduction to Word Structure in Generative Grammar*, Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Ziková, M. & P. Caha (v přípravě): Syncretism Principle and Morphological Noise. *FDSL* 6, Potsdam, 29. 11. – 1. 12. 2005.